

Gyimesi Júlia

A szent betegségről: az epilepszia pszichodinamikája Cesare Lombroso kriminálantropológiájában

Bevezetés

Az epilepszia története nemcsak egy betegség története. Az epilepszia története tudománytörténet, kultúrtörténet, valamint annak története, hogy a társadalom különböző kultúrákban és korokban miként viszonyult az epilepsziás emberekhez. Az epilepszia gyógymódjai, az epilepsziás betegek kezelésének módjai, támogatása vagy akár elszigetelése azokról az attitűdökről is árulkodik, amelyekkel az adott társadalom a kiszolgáltatottakhoz viszonyult. Az epilepszia története ebben az értelemben társadalomtörténet is. Ugyanakkor, ahogyan azt látni fogjuk, az epilepszia társadalomtörténete nemcsak erről szól. Az epilepszia sajátos tünettanához és változatos megjelenési formáihoz kapcsolódó attitűdök ugyanis olyan politikai diskurzusokhoz is hozzájárultak, amelyeknek jelentős társadalmi következménye lett, és sok esetben az epilepsziával élők súlyos diszkriminációjához vezetett.

Az epilepszia, az úgynevezett szent betegség, nemcsak a gyógyítók képzeletét ragadta meg, hanem a laikusokét is, akik – a korabeli orvoslás által sokszor megtámogatva – a legkülönbözőbb hiedelmeket társították a betegséghez. Az epilepsziás görcsrohamokat évszázadokon át megszállottsággal, démoni vagy más emberfeletti befolyásolással magyarázták. A legkorábbi ismert forrás az epilepsziáról, egy időszámításunk előtt körülbelül 2000-ből származó akkád szöveg, az epilepsziát a holdisten hatásának tulajdonította, gyógyítására pedig exorcizmust javasolt (Magiorkinis et al., 2014; Mansoor et al., 2018). Az ókori görög mitológia szerint az epilepszia Szeléné és Artemisz átka miatt alakult ki. Az ehhez hasonló irracionális nézetek megdöbbentő módon egészen a modern neurológia 19. századi megjelenéséig fennmaradtak, sőt, a világ egyes tájain még ma is népszerűségnek örvendenek (Temkin, 1945).

Az epilepszia történetét taglaló munkákat olvasva nem túlzás azt állítani, hogy az epilepszia kollektív vagy társadalmi reprezentációja egészen napjainkig megőrzött valamiféle misztikumot. Az epilepsziás roham és az epilepsziával élő beteg kulturális és orvosi reprezentációi mögött gyakran valamiféle kivételes, sok tekintetben

különleges emberi állapot fantáziája állt, egy olyan állapoté, ami számos forrás szerint nem is tekinthető egészen emberinek. Az epilepsziát évszázadokon keresztül összefüggésbe hozták a vallással, a spiritualitással és a misztikus élmények átélésére való képességgel, de a zsenialitással, a kiemelkedő tehetséggel is. Nem véletlen az sem, hogy az epilepszia tünettana festők, írók és más művészek számára szolgált inspirációként.

Ez a tanulmány az epilepszia összetett történeti reprezentációjának egy kevésbé ismert, ám igen meghatározó elemével, az epilepszia és a bűnözés feltételezett kapcsolatával foglalkozik az olasz orvos és kriminológus, Cesare Lombroso (1835-1909) életművében. Lombroso tanai nagymértékben hozzájárultak az epilepsziával élők stigmatizációjához, és hosszú évtizedekre meghatározták az epilepszia és a bűnözés feltételezett kapcsolatáról szóló orvosi diskurzust.

Lombroso rendkívül nagy hatású gondolkodó volt, akit joggal tekinthetünk a modern kriminológia atyjának. Hatása ma is érzékelhető, nem csupán a kriminológiában és a kriminálpszichológiában, hanem számos kapcsolódó tudományterületen is – jóllehet nézeteit már a saját korában is jelentős kritikák érték. Kriminálantropológiájában Lombroso új megvilágításba helyezte a bűnözői magatartás gyökereit. Noha az utókor elsősorban a született – atavisztikus – bűnöző elméletét társította nevéhez, az „epilepsziás bűnözés” elképzelése Lombroso tanainak végső szintézisét és egyben alapját is jelentette.

Epilepszia és bűnözés

Kevesen tudják, hogy az epilepsziával élő embereket a 19. század végére szinte egyöntetűen erőszakra hajlamosabbnak írták le a kor orvosai. Az epilepszia ma elterjedt reprezentációt figyelembe véve meghökkentőnek látszik ez a feltételezés, ám még a 20. században is sokak számára elfogadott tudományos ténynek bizonyult. Ez epilepsziás betegek által elkövetett bűncselekményekről szóló beszámolók felvetették a bűnügyi beszámíthatóság kérdését is, és meghatározó szerepet játszottak olyan tudományterületek kibontakozásában, mint a törvényszéki pszichiátria vagy a kriminálpszichológia (lásd például Ballet & Bloch, 1903; Morel, (1852-1853); Falret, 1860).

Bár már az ókori görögök is beszámoltak az epilepszia és az agresszió között megfigyelt kapcsolatról (lásd például Friedlander, 2001; Schmidt & Shorvon, 2016; Temkin, 1945), az epilepsziás betegek erőszakosságáról és bűnözésre való hajlamáról szóló szisztematikus leírások csak a 19. században jelentek meg. Ebben az időszakban egyre sokasodtak az epilepsziások által elkövetett bűncselekményekről szóló tanulmányok, amelyek rendkívül drámai módon ábrázolták az epilepsziás emberek dühkitöréseit és kifejezett kriminalitását (lásd például Echeverria, 1873, 1885; Esquirol, 1838; Wise, 1888). E beszámolóknak köszönhetően hamarosan elfogadottá vált neurológiai és pszichiátriai körökben az epilepszia és a megnövekedett agresszió kapcsolatáról szóló megállapítás, valamint az is, hogy a legbrutálisabb erőszakos bűncselekményeket leggyakrabban az epilepsziások követik el. Nemcsak az a nézet

terjedt el, hogy maga az epilepsziás roham indukálja az dühkitörést, hanem az is, hogy a rohamokat megelőző és azt követő állapotokban, valamint a rohammentes időszakokban is megnőhet az agresszió (lásd például Falret 1860, 1861; Gower, 1885; Griesinger, 1868–1869). Mindez összefüggött a korabeli neurológia azon felfedezésével is, miszerint az epilepszia nem csupán görcsrohamokban nyilvánulhat meg, hanem annak sok másféle, akár viselkedéses formája is lehet (lásd például Portal, 1827; Maudsley, 1874). Megjelent az epilepszia pszichés ekvivalenseinek fogalma, mely szerint az epilepszia pszichológiai formákban, érzésekben, gondolatokban, viselkedésbeli sajátosságokban is megjelenhet (Morel, 1860). Bénédict Morel, a kor neurológiáját alapvetően meghatározó degenerációs elmélet megalkotója, a következő epilepsziás ekvivalenseket azonosította:

„Időszakosan jelentkező izgatottság, amelyet kimerültség és kábultság követ; indokolatlan, túlzott izgalmi állapot; hirtelen, impulzív, ellenállhatatlan és agresszív cselekedetek; fokozott érzékenység; hajlam gyilkosságra és öngyilkosságra; eltúlzott elképzelések az erőről, gazdagságról, szépségről és intelligenciáról; túlzó erotikus és vallásos érzelmek elegye; rémisztő hallucinációk; ragyogó légkör érzékelése; félelmetes álmok; lidérces rémálmok; az értelem és az emlékezet fokozatos hanyatlása; amnézia a rohamok alatt történetekre vonatkozóan; a kóros eszmék és tettek minden visszatéréskor azonos módon való megjelenése.” (Lund, 1996, 242.)

Általánosan elfogadottá vált az a megfigyelés is, hogy az epilepszia megnyilvánulhat hosszantartó öntudatlan állapotokban is, amelyekben az epilepsziás egyén olyan, a külső szemlélő által megtervezettnek és racionálisnak tűnő viselkedésformákat hajthat végre, amelyekre később nem tud visszaemlékezni, és amelyekben erőszak vagy akár szexuális bűncselekmények is előfordulhatnak. Richard von Krafft-Ebing, a híres szexuálpatólógos például a következőképpen számolt be az epilepsziások által elkövetett szexuális bűncselekményekről *Psychopathia sexualis* című nagyhatású munkájában:

„... a nemi ösztön nagyon sok epileptikusnál igen élénk. Legtöbbnyire masturbatio által nyer kielégítést, néha päderastia és gyermekekkel való erkölcstelenség útján. [...] Éveken keresztül láttam egy fiatal epileptikus egyént, súlyosan terhelve, aki többszöri inzultus után anyjára vetette magát és stuprálni akarta. Rövid időre rá magához tért, de a történetekre nem emlékezett. Az intervallumokban szigorúan erkölcsös, nemileg kis igényű ember volt.” (Krafft-Ebing, 1903/1926, 364-365.)

A 19. századra az epilepszia és a bűnözés kapcsolatáról tetemes mennyiségű tudományos munka jelent meg. Jean-Étienne Dominique Esquirol (1838), James Cowles Prichard (1822), Louis Delasiauve (1854), Ludwig Meyer (1855), Wilhelm Griesinger (1868-1869), Paul Samt (1875-1876), Karl Friedrich Otto Westphal (1877), Manuel González Echeverría (1873, 1875) és Sigismond Jaccoud (1879) csak néhányak voltak azok közül, akik megfigyeléseikkel alátámasztották az epilepszia és az erőszak összefüggését.

Bénédict Morel és tanítványa, Jules Falret voltak azok, akik különösen nagy hatást gyakoroltak az epilepszia és az agresszió kapcsolatáról szóló 19. századi tudományos diskurzusra (Morel, 1852-1853, 1860; Falret, 1860, 1861). Morel és Falret mindketten

pszichiáterek voltak, így az epilepsziás betegekkel kapcsolatos megfigyeléseiket vélhetően befolyásolta pszichiátriai nézőpontjuk. Ahogy Mogens Lund megjegyzi, ez lehetett az egyik oka annak, hogy az epilepszia 19. századi tudományos magyarázatai pszichiátriai jellegűvé váltak. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy Morel és Falret egy speciális betegcsoporttal találkozhatott, az elmeegógyintézetekbe került epilepsziások között ugyanis jóval több pszichiátriai zavar fordulhatott elő, ami szintén torzította az epilepszia orvosi reprezentációjának alakulását (Lund, 1996).

A zárt pszichiátriai intézményben való munkájuk során Morel és Falret azzal szembesült, hogy az epilepsziás betegek gyakori dühkitörései miatt kíváncsiak azok elkülönítése a pszichiátriai betegekről. Más korabeli pszichiáterek is hasonló megfigyelésekről számoltak be, sőt, egyesek külön, az epilepsziásoknak létrehozott intézmények létrehozását is szorgalmazták (lásd például Stróbl, 1912). Az epilepsziás betegek számos további pszichiátriai sajátossága is reflektorfénybe került – széles körben elfogadottá vált az a nézet is, hogy az epilepszia irritabilitáshoz, valamint érzelmi és kognitív degenerációhoz vezet. Az epilepsziás egyéneket igen gyakran egoistának, szociális alkalmazkodásra képtelennek, amorálisnak és perverznek írták le (lásd például Gowers, 1885; Maudsley, 1874). E megfigyelések összessége a 19. század második felére az úgynevezett epilepsziás személyiség vagy más néven epilepsziás karakter elméletének kibontakozásához vezetett, amely hosszú időn keresztül – valójában még a 20. század második felében is – népszerű feltételezésnek bizonyult.

Az epilepsziás személyiség elmélete Lombrosónál

Az epilepsziás személyiség 19. századi elmélete szerint létezik egy sajátos személyiségtípus, amely az epilepsziásokra jellemző, és amely a következő tulajdonságokat takarja: fokozott érzelmesség, agresszióra való hajlam, kiszámíthatatlan viselkedés, szociális alkalmazkodási nehézségek, valamint erőteljes vallásos és misztikus érzések. Az epilepszia és a bűnözés feltételezett kapcsolata ebbe az elméleti keretbe ágyazódott. Lombroso számára is alapvető elméleti kiindulópontot jelentett, amikor az epilepsziát összefüggésbe hozta a bűnözéssel (Gyimesi, 2022).

Az epilepsziás személyiség elméletének fontos előzményei és meghatározó következményei voltak – hatása, meglepő módon, még napjainkban is érezhető. Egyik legkorábbi előzménye, ahogyan azt German E. Berrios leírja, az volt, hogy a 19. század első felében az epilepszia és az elmebetegségek egymással szoros kapcsolatban álló 'neurotikus' zavarokként éltek az orvosi köztudatban. Az 1850-es évekre ez számos felfedezés következtében megváltozott, és az epilepszia 'neurológiai' betegséggé vált. Berrios álláspontja szerint azonban a pszichiátria nem volt kész arra, hogy elengedje az epilepsziát mint pszichiátriai zavart – ennek következtében jelentek meg rejtett epilepszia (vagy larvált epilepszia) elméletei, valamint az epilepszia pszichés ekvivalenseinek gondolata Morelnél (Berrios, 1984). Ennek a hagyománynak köszönhető az is, hogy az epilepsziás személyiség elmélete sokak, így Lombroso számára ma is vonzó kutatási kérdésnek bizonyult.

Az epilepszia Lombrosónál is megfigyelhető „pszichiátrizálódásának” azonban biztosan voltak egyéb okai is, amelyek vélhetően összefüggtek azzal is, hogy hatékony antiepileptikumok hiányában a betegség sokaknál valóban kognitív, érzelmi és viselkedési zavarokhoz vezetett. Jó okunk van azt is feltételezni, hogy a 19. századi epilepsziás egyén orvosi reprezentációja hatékony kezelési eljárások hiányában kisebb-nagyobb mértékben eltért az epilepszia 20. századi orvosi reprezentációjától.

Egyéb, közvetlen előzmények is befolyásolhatták Lombroso epilepsziás bűnözőkről szóló elméletének kialakulását. Talán az egyik legérdekesebb ezek közül az erkölcsi gyengeelméjűség (*moral insanity*) fogalmának megjelenése volt James Cowles Prichardnál (1835), aki Benjamin Rush és Philippe Pinel nyomdokain haladva ültette el a köztudatban a később Lombroso számára is meghatározó erkölcsi fogyatékkosság gondolatát. Johann Caspar Lavater fiziognómiája, miszerint az emberi arc tulajdonságai és a karakter között tudományosan tanulmányozható kapcsolat van, ugyancsak meghatározó előzménynek bizonyult. Szintén meghatározó volt Franz Joseph Gall frenológiája, amely az emberi test (koponya) és a mentális és kognitív képességek között vélt kapcsolatot felfedezni. Morel degenerációs elmélete, Ernst Haeckel biogenetikai alaptörvénye és általában az evolúciós gondolat az atavisztikus bűnöző lombrosói gondolatához járulhattak hozzá. Henry Maudsley elképzelései a bűnözés veleszületett jellegéről pedig Lombroso kriminálantropológiájának közvetlen előzményeként tarthatók számon (Rafter, Posick, & Rocque, 2016).

Sok más tényező is szerepet játszott abban, hogy Lombroso az 1880-as évekre azonosította az epilepsziást a született bűnözővel. Lombroso azonban nem csupán egy már jelen lévő hagyományt folytatott, hanem, ahogy Nicole Rafter megjegyzi, valódi paradigmaváltó volt:

„Lombroso tette lehetővé, hogy a bűnözésre mint tudományosan vizsgálható problémára tekintsünk. Voltak elődei – a fiziognómusok, a frenológusok és a börtönorvosok –, akik tulajdonképpen a kriminológia előfutárainak tekinthetők. Ám Lombroso volt az, aki a bűnözést empirikus elemzésnek alávethető természeti jelenséggé fogva fel megalkotta a kriminológiát, a bűncselekmények és a bűnelkövetők tudományát. Lombroso törekvése, hogy a bűncselekmény definícióját kivegye a papok és jogászok kezéből, mérföldkőnek számított – nemcsak azért, mert ő volt az első, aki ezt megtette, hanem azért is, mert sikerrel járt.” (Rafter, Posick, Rocque, 2016, 92.)

Ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, Lombroso jó darabig nem tulajdonított központi szerepet az epilepsziának a bűnöző viselkedés magyarázatában. Amikor azonban az 1880-as évekre az epilepszia vált számára a bűnöző viselkedés hátterében álló legmeghatározóbb tényezővé, akkor nemcsak a büntett helyett a bűnözőt helyezte reflektorfénybe, hanem személyiségelméletet is alkotott a bűnözőről, amelyben az epilepszia addig feltárt pszichiátriai sajátosságai központi szerepet kaptak.

Az atavisztikus bűnöző

A született bűnöző elméletének magját Lombroso már 1871-ben kifejtette *L'uomo bianco e l'uomo di colore* (*A fehér ember és a színes ember*) című munkájában. Ebben a kor más, úgynevezett rasszista pszichológiájához hasonlóan a fehér ember felsőbbrendűségét hirdette, mind biológiai, mind pedig pszichológiai értelemben:

„Végül egy legfőbb indok is hozzáadódik, amely magyarázatot ad a legkülönbözőbb népek közötti hasonlóságokra, és különösen azokra, amelyek őseink és a kortárs ‘vadak’ között léteznek. Egy nép — még a legnagyobb is — mielőtt elérné a civilizáció csúcsát, többé-kevésbé lassan áthalad azokon a különböző szakaszokon, ahol az alacsonyabb rendű népek egymás után megálltak; és ezekben a szakaszokban osztozott azok hibáiban, előítéleteiben, nyelvében és formáiban. Ugyanígy a hatalmas patás állat, amelynek végtagjai alatt megremeg a föld, embrionális élete egy bizonyos szakaszában hasonlított a legalázatosabb hüllőkhöz és puhatestűekhez.” (Lombroso, 1892, 19.)

A kriminális antropológia korai verziójával szembeülhet ebben a műben az olvasó, amely előre vetíti a bűnöző mint atavisztikus ember gondolatát is – annak az embernek a képét, aki megreked a fejlődés egy alacsonyabb szintjén. *A fehér ember és a színes ember* elméleti háttérét is az evolúciós elmélet adta, de nem elsősorban Darwin, hanem az evolúciós elmélet olasz nyelvű teoretikusai, akik többek között Haeckel, Jean-Baptiste Lamarck és Paolo Marzolo tanait integrálták (Rafter, Posick, Rocque, 2016).

Lombroso fő műve, a *Bűnöző ember* összesen öt kiadást élt meg – ezek közül a negyedik és az ötödik kiadás voltak azok, amelyekben az epilepszia központi szerepet kapott. Az első két kiadásban az atavisztikus bűnöző gondolata játszotta a főszerepet. A harmadik kiadásban azonban Lombroso elismerte, hogy az atavizmus fogalma önmagában nem elegendő ahhoz, hogy magyarázza a visszaeső (született) bűnözők minden sajátosságát. Ezért az atavisztikus bűnöző gondolatát kiegészítette Morel degenerációs elméletével, ennek nyomán pedig az alkoholizmust, a nemi betegségeket, a tuberkulózist, az epilepsziát és az alultápláltságot határozta meg a fizikai és erkölcsi hanyatlás fő okaiként. Álláspontja szerint a testi és pszichés torzulások inkább magzati rendellenességből eredtek, nem pedig veleszületett sajátosságok voltak. Haeckel biogenetikai elméletére támaszkodva amellet érvelt, hogy a degeneráció megakadályozza, hogy a magzat „rekapitulálja” az emberi evolúció összes stádiumát; az anyaméhben belüli fejlődés megakad, egy alacsonyabb szintű fejlettségi állapot jön létre, ami a bűnözésre való hajlamhoz vezet (Lombroso, 2006).

Már ekkor megjelenik Lombrosónál egyfajta pszichologizáló túlsúly – úgy gondolta ugyanis, hogy a degeneráció okozta hanyatlás elsősorban pszichés tüneteket okoz és az csak másodsorban mutatkozik meg a testben. Ennek megfelelően bevezetett egy új alcsoportot a „született bűnözőkön” belül: az erkölcsi gyengeelméjűeket. Az erkölcsi gyengeelméjűek álláspontja szerint intellektuálisan és fizikailag átlagosnak tűnhetnek, de hiányzik belőlük a jó és rossz közötti különbségtétel képessége, valamint jellemző rájuk egyfajta érzéketlenség. Lombroso szerint motivációik – az ártalom szándéka és a bűnbánat teljes hiánya – megegyezik az atavisztikus bűnözők motivációival.

„Vannak esetek, amikor az örület egyszerűen bűnözői hajlam, a morális érzék teljes hiánya. Az angolok ezt erkölcsi gyengeelméjűségnek nevezik. Az erkölcsi gyengeelméjűség áldozatai általában örült vagy neuropátiás szülöktől születnek, gyermekkoruktól fogva idegbetegségekben vagy hallucinációkban szenvednek és érzelmeiket különös módon élik át. Gyűlölik és néha a legcsekélyebb okból meg is ölik saját gyermekeiket vagy apjukat. Nemcsak, hogy bűncselekményeket követnek el bármiféle büntudat nélkül, de ezt hangoztatják is. Meglepődve tapasztalják, hogy másoknak vannak érzéseik. Ennek ellenére már gyermekkorukban koravének értelmileg és szokatlanul tevékenyek.” (Lombroso, 2006, 83.)

Ez a pszichologizáló jelleg, illetve az, hogy ezzel összefüggésben Lombroso látványos személyiségrajzait nyújtotta a bűnöző típusoknak, vélhetően nagy szerepet játszott elméleteinek népszerűségében. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a pszichologizáló jelleg a legkiforrottabb formában az epilepsziás bűnözővel kapcsolatos eszmefuttatásaiban jelent meg.

Az epilepsziás bűnöző Lombroso életművében

Lombrosóban először akkor merült fel a gondolat, hogy a bűnözés gyökere az epilepszia lehet, amikor törvényszéki szakértőként az olasz katona, Salvatore Misdea ügyében járt el. 1884-ben Misdea hirtelen felindulásból hét társát lemészárolta, tizenhármát pedig súlyosan megsebesített egy egyébként jelentéktelen vita után szülőföldje, Calabria becsületének védelmében. A szörnyű tett elkövetése után Misdea 12 órán át aludt, majd mikor felébredt, nem emlékezett semmire. Misdeát tanulmányozva Lombroso arra a következtetésre jutott, hogy epilepsziában szenved, ami felerősítette az erkölcsi gyengeelméjűség tüneteit benne (Bianchi & Lombroso, 1884; Granieri & Fazio, 2012).

Lombroso a következőképpen jellemezte Misdeát, és támasztotta alá esetében az epilepszia diagnózisát:

„Misdea értelmi képességei korlátozottak voltak, memóriája gyenge, ideges és logikátlan gondolkodású, nem értette az absztrakt fogalmakat, bár a tárgyalása során épelméjűnek tette magát. Érzéketlensége, lustasága, hiúsága, erőszakossága és bosszúvágyra való hajlama, amely a kannibalizmusig is terjedhetett, a született bűnözőkre és az elmebetegekre jellemző tulajdonságokkal hozta párhuzamba őt. Az, hogy ezek a jellemzők epilepsziás állapotai következtében felerősödtek, a vádat képviselő orvosszakértők számára is nyilvánvaló volt.

Az epilepszia diagnózisát további tényezők is alátámasztották: a barátok és ellenségek válogatás nélküli lemészárlása; rendkívüli izomerő a letartóztatás pillanatában (bár a dinamométer szerint a nyomóerő mindössze 34,37 kg volt); hidegvérrel való cselekvésre és nyugalomra való képesség a büntetés után; rendkívüli bátorság, amely a megszokott gyávasággal váltakozott; szeszélyes és ingerlékeny természet; túlzott alkoholfogyasztás, szédülés és öngyilkossági

készítések; korábbi epilepsziás rohamok; [...] fejfájások és mély alvás a mészárlás után; valamint családja, amelyben epilepsziás, alkoholist, elmebeteg és bűnöző rokonok is megtalálhatók voltak.” (Lombroso, 2006, 258-259.)

A Misedán eluralkodó állapotot úgynevezett „pszichés rohamnak” (259.) tekintette Lombroso, amely akár napokig vagy hónapokig is eltarthat. Hangsúlyozta, hogy ez az állapot valójában nem különböztethető meg a bűnözői magatartástól. Már ezen a ponton is jól észlelhető, hogy az epilepsziát Lombroso jelentős mértékben pszichológiai állapotnak tekintette: „Az epilepsziának gyakran nincsenek fizikai tünetei, mivel a betegség az agykéreg központjainak irritációját jelenti, amely inkább pszichológiai, semmint mozgásos reakciókat válthat ki.” (Lombroso, 2006, 260.) Noha a született bűnöző és az epilepsziás között sokféle fizikai hasonlóságot is felfedezett, például degeneratív stigmaként értelmezett arcvonásokat, a közös pszichológiai sajátosságokat jóval nagyobb súllyal szerepeltetette. Ilyenek voltak a beteges ingerlékenység, az impulzivitás, a bosszúállás, a hajlam a hirtelen hangulatváltozásokra, a fokozott vallásosság, a csavargásra való hajlam, az alvajárás, a trágárság, a rombolás, a kannibalizmus, az öngyilkosság, az állatok szeretete és a rendkívüli regenerálódási képesség. Konklúziójában az erkölcsi gyengeelméjűséget, a született bűnözést és az epilepsziát analóg degeneratív betegségeknek tekintette és a közöttük lévő különbséget csak mennyiséginek látta.

Lombroso gondolatmenetének kulcsa tehát az volt, hogy az epilepsziát nem elsősorban a görcsrohamokkal azonosította kriminálantropológiájában, hanem annak látens, rejtett, pszichológiai formáira koncentrált. Így válhatott az epilepszia a bűnözői magatartás magjává.

Arra a feltételezésre építve, hogy az epilepszia bizonyos pszichológiai megfelelői (például a hiúság, a nagyzási mánia vagy a ravaszság) politikai téren is jelentős eredményekhez vezethetnek, Lombroso megalkotta a „politikai epilepszia” fogalmát a politikai bűnelkövetők jellemzésére. A *Bűnöző ember* ötödik, utolsó kiadásában még tovább ment: a veleszületett bűnözést és az erkölcsi gyengeelméjűséget az epilepszia sajátos változatainak tekintette, és arra a megállapításra jutott, hogy „az epileptoid állapot – az atavizmussal együtt – nemcsak az erkölcsi értelemben elmebeteg, hanem a bűnözés szinte minden szereplőjének viselkedését megalapozza: a látens bűnözőét, az alkalmi bűnözőét, a bűnözői hajlamú személyét, a szenvedélybűnözőét, az öngyilkos bűnözőét, a hisztériás betegét, az alkoholistáét, a »mattoidét« és a monomániásét” (296). Az epilepszia tehát a legkülönbözőbb bűnözői megnyilvánulások általános magyarázó elvévé vált.

A politikai epilepszia fogalmával összhangban, mely szerint az epilepszia társadalmilag nagyra értékelt tulajdonságokban is megnyilvánulhat, *Lángész és örültség* (1877) című művében Lombroso az epilepsziának egy másik, pozitív aspektusát is kidomborította; arra a következtetésre jutott, hogy a zsenialitás valójában az epilepsziához köthető degeneráció egyik formája. Eredményei szerint a zseni és az epilepsziás közös sajátossága a bűnözésre való hajlam, az öngyilkosság gyakoribb előfordulása, a vallásosság, a vándorló életmód és a csökkent erkölcsi érzék. E gondolatmenetet követve számos történelmi személyiségnél igazolta a zseni epileptoid természetét Lombroso, így például Napóleonnál, Molière-nél, Julius Caesarnál,

Petrarcánál, I. Péter cárnál, Mohamednél, Dosztojevszkijnél és Szent Pálnál. Az epilepsziás egyén tehát egyszerre volt szubhumán és a szuperhumán (lásd Cole & Campbell, 2012) Lombroso konklúziójában, egy olyan személy, aki egyszerre testesít meg sokféle emberi szélsőséget. Ezzel Lombroso a „szent betegség” fogalma mögötti kettőséget őrizte meg és hagyta rá a 20. század gondolkodóira.

Pályafutása csúcán Lombroso arra vállalkozott, hogy elméletei alapján elemezze a calabriai brigantizmus egyik utolsó híres képviselőjét, a legendássá vált Musolinót. A briganti nagy népszerűségnek örvendett Calabria vidékein: a szegényebb társadalmi rétegek szinte tisztelettel tekintettek rá. 1902-ben a *Nuova Antologia* folyóiratban publikálta Lombroso a híres rablóval kapcsolatos kutatásainak következtetéseit; ezek szerint Musolino született bűnöző volt, viselkedésének hátterében pedig szintén az epilepszia állt. Noha később bizonyos fenntartások és „bűnözői jegyek” hiánya végül arra vezette Lombrosót, hogy belássa: Musolino nem feltétlenül testesíti meg a bűnöző tökéletes típusát, sokkal inkább a kriminaloid és a veleszületett bűnöző közötti átmenetet képviseli (Lombroso, 1902).

Lombroso a női bűnelkövetőkről sem gondolkodott másként: a *La donna delinquente* című 1893-ban megjelent művében, amely egyébként művei közül elsőként jutott el angol nyelvterületre, szintén hangsúlyozza az erkölcsi gyengeelméjűség és az epilepszia közötti kapcsolatot, noha kitér arra is, hogy női rabok esetében mindkettő ritkábban fordul elő: „Ugyanez a kapcsolat, amelyet a férfiaknál az erkölcsi gyengeelméjűség és az epilepszia között találtunk, a nőknél is megfigyelhető. A fő különbség az, hogy az epilepszia és az erkölcsi gyengeelméjűség sokkal ritkább a női fogvatartottak körében, mint a férfiaknál. [...] Még ritkább a nőknél a pszichológiai epilepszia, vagyis az epileptikus elmebaj.” (Lombroso, Ferrero, Gibson & Rafter, 2004, 231).

Mindezt összekötötte azon nézetével is, miszerint az epilepszia kisebb gyakorisága a női bűnelkövetéknél csupán annak köszönhető, hogy a női agy „kevesebb pszichológiai központtal” rendelkezik a férfi agyához képest: „A férfiak és nők epilepsziás arányai közötti rendkívüli különbség csak a nők agykérgével magyarázható. Bár a női agykéreg motoros központjai éppoly ingerlékenyek, mint a férfiaké, pszichológiai központjaik sokkal kevésbé azok, éppen azért, mert ezekből kevesebb található.” (Lombroso, Ferrero, Gibson & Rafter, 2004, 231). Lombroso az agykérget tekintette az idegrendszer és az intelligencia központjának; írásaiból úgy tűnik, hogy ezt egészében kevésbé érzékenynek és kevésbé aktívnek látta nőknél, mint férfiaknál. Ez a sajátosság álláspontja szerint a nőket inkább a szexuális devianciára és az epilepsziára tette hajlamossá, mint a bűnözői viselkedésre (Lombroso, Ferrero, Gibson & Rafter, 2004).

Látható tehát, hogy Lombroso meglehetősen átfogó elméletet alkotott az „epilepsziás bűnözőről”, amelyet különböző kontextusokban alkalmazott. Az 1880-as évektől kezdve az epilepszia vált számára a született bűnözés legfőbb magyarázó elvévé, amelyet a degenerációs elmélet is támogatott. Fontos azonban azt is látni, hogy Lombroso valójában csak felerősített és átfogó elméletté formált egy már meglévő pszichiátriai tapasztalatot az epilepszia és az erőszakos bűncselekmények kapcsolatáról.

Az epilepsziás bűnöző elméletének hatása és utóélete

Lombroso már életében is számos kritikát kapott a született bűnözőről szóló elmélete, valamint a bűnözés hátterében álló epilepsziás faktor feltételezése miatt. Álláspontja meglehetősen megosztó volt, ennek ellenére azonban meglepően nagy hatást gyakorolt. Ez részben összefüggött az epilepszia és a bűnözés, illetve az epilepsziás személyiség hosszú ideje elfogadott és a 19. századtól tudományosan is megtámogatott elméleteivel is. Ugyanakkor az is világos, hogy Lombroso kriminálantropológiája önmagában is alkalmas volt arra, hogy hosszú távon hatást gyakoroljon – vélhetően elsősorban amiatt, mert valójában a bűnözés pszichiátia-pszichológiai magyarázatát vezette be.

Nem csupán a modern kriminálpszichológia meghatározó alakjának tekinthetjük tehát Lombrosót, hanem egy olyan, korai pszichiátriai és pszichológiai törekvés képviselőjének is, amely komplex emberi viselkedésformákra, mint például a bűnözés, egyszerű, biológiai magyarázatokat igyekezett találni. Nagyrészt Lombrosónak köszönhetően az „epilepsziás bűnözés” elmélete meglepően nagy hatást gyakorolt egyes redukcionista pszichológiai diskurzusokra, valamint a pszichodiagnosztikára is. Projektív tesztek – mint például a Rorschach vagy a Szondi teszt – őrizték meg az epilepsziás személyiség gondolatát, amelyben a bűnöző hajlam és az erőszak speciális epileptoid pszichodinamikák részeként jelent meg. Az epilepsziás személyiség elméletének e mérőeszközökre gyakorolt hatása mind a mai napig szinte teljes egészében reflektálatlan maradt (Gyimesi, 2022). Az epilepsziás személyiség elmélete – az epilepsziával összefüggő megnövekedett agresszió gondolatával együtt – az 1970-es és 1980-as évekre a neurológiában is új erővel jelent meg Geschwind (vagy Gastaut-Geschwind) szindróma néven (Geschwind, 1979, 2009).

Történt mindez annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló empirikus kutatások alapján nyugodt szívvel elvethetjük Lombroso „epilepsziás bűnözésről” szóló elképzelését. Az agresszív viselkedés epilepsziában, illetve az epilepsziás rohamhoz közvetlenül kapcsolódó agresszió rendkívül ritka jelenség (lásd például Ashford, Schulz & Walsh, 1980; Delgado-Escueta et al., 2002; Eisenschenk, Krop & Devinsky, 2014; Gauffin & Landtblom, 2014; Grant et al., 2013; Ito et al., 2007; Kim et al., 2011; Pandya et al., 2013; Reuber & Mackay, 2008). Fontos azt is megemlíteni, hogy az az epilepsziára való hivatkozás a bírósági gyakorlatban is csak ritkán bizonyult sikeresnek. Treiman például (1986) 75, 1889 és 1984 között az Egyesült Államokban dokumentált esetet elemzett, amelyekben az epilepsziát használták védelemként olyan bűncselekményeknél, mint emberölés, gyilkosság, garázdaság vagy gondatlanságból elkövetett emberölés. Ebből mindössze egy vádlottat mentettek fel olyan „mentális betegség vagy zavar” miatt, amelyet epilepsziával hoztak összefüggésbe.

Számos vizsgálat alátámasztja azt is, hogy az epilepsziások körében nem gyakoribb az erőszakos bűncselekmény, mint más fogvatartottaknál (például Treiman, 1986, 1999). Ettől függetlenül fontos kérdés maradt az epilepszia mint beszámíthatóságot kizáró ok. Ezért Delgado-Escueta és munkatársai a roham és az

agresszív cselekmény közötti kapcsolat igazolásához szigorú kritériumokat határoztak meg 1981-ben (Delgado-Escueta et al., 1981). Ezek közé tartozik például a szakorvos által megerősített diagnózis, a roham EEG-vel dokumentált lefolyása, valamint annak bizonyítása, hogy az agresszív cselekmény a beteg habituális rohamainak részét képezte.

Ha nagyon ritkán elő is fordulnak a rohamokhoz közvetlenül köthető bűncselekmények, akkor jellemzően az iktális vagy posztiktális állapotokban állnak ezek elő és leggyakrabban temporális lebeny epilepsziához társulnak. Ugyanakkor azt is fontos látni, hogy az epilepszia és a bűnözés kapcsolatának vizsgálatát nagyon megnehezítik a különböző pszichiátriai komorbiditások, a neuropszichológiai károsodások, az antiepileptikumok mellékhatásai, illetve egyéb hatások is, mint például az alkoholfogyasztás. Természetesen azt is szem előtt kell tartani, hogy a bűnelkövetés komplex, többdimenziós folyamat, amelyben társadalmi, kulturális és politikai tényezők éppúgy szerepet játszanak, mint a pszichológiai és neurológiai mechanizmusok. Mindezt szem előtt tartva módszertanilag is elhibázott vállalkozás a bűnözés rendkívül összetett jelenségét az epilepsziával magyarázni.

Következtetések

Kétségtelen, hogy Lombroso kora egyik leginspirálóbb gondolkodója volt, aki az őt érő kritikák ellenére is alapvető hatást gyakorolt a bontakozó pszichiátriára, pszichológiára, azon belül is a kriminálpszichológiára, és még sok más területre. Az epilepsziás bűnözőről szóló elmélete érzékletesen ábrázolta a bűnöző pszichológiai és pszichiátriai sajátosságait, mintegy megelevenítve az olvasó előtt a bűn és a bűnelkövetés pszichodinamikáját. Ugyanakkor fontos azt is látni, hogy Lombroso gondolatai a bűnözés és az epilepszia kapcsolatát illetően korántsem voltak újkeletűek. Valójában azok mind a 19. század fejlődő orvostudományában, mind pedig a nyugati kultúra történetében számos előzménnyel bírtak.

Fontos azt is leszögezni, hogy Lombroso elméletei az epilepszia és a bűnözés kapcsolatáról jelentős mértékben hozzájárultak az epilepsziásokat napjainkban is sújtó stigmatizációhoz és társadalmi kirekesztéshez. E stigmatizációnak szintén hosszú története van – az epilepsziát tárgyaló 19. és 20. századi orvosi diskurzus sajnálatos módon részben táplálta ezt is. Ez a diskurzus vélhetően fontos szerepet játszott abban is, hogy az eugenikai mozgalom keretein belül az epilepsziás egyéneket súlyos diszkrimináció érte. 1895-ben jelentek meg az első eugenikai törvények az epilepsziáról, amelyek többek között korlátozták az epilepsziával élők munkavállalását, a gyermekvállalását és az utódnemzéshez való jogukat. Kirekesztő politikai ideológiákkal társulva pedig az „epilepsziás bűnözés” elmélete még súlyosabb következményekhez vezetett.

Ugyanakkor valószínűleg annak is meg van az oka, hogy Lombrosót követően, sőt még a 20. század folyamán is újra és újra előkerült az epilepszia és az erőszak kapcsolatának gondolata – annak ellenére, hogy empirikus bizonyítékok sokasága cáfolja a feltevést. Vélhetően emögött sokféle tényező állt – az epilepsziát évezredek

óta övező misztikum, a biológiai redukció vágya és talán az epilepszia rendkívül heterogén tünettana is, amely időnként magával ragadta az orvosi képzeletet. A 21. századra azonban biztonsággal kijelenthető lett, hogy a hozzáférhető empirikus eredmények végérvényesen felülírták a született – epilepsziás – bűnöző vitatott és súlyosan stigmatizáló elméletét. A történelmi múlt részeként az csupán tanulságos és lebilincselő fejezete lett a szent betegség orvos-, társadalom- és kultúrtörténetének.

Felhasznált irodalom

- Ballet, G. – Bloch, P.** (1903). Les secousses musculaires, manifestation larvée de l'épilepsie. *Revue neurologique*, 735.
- Beletsky, V. – Mirsattari, S. M.** (2012). Epilepsy, Mental Health Disorder, or Both? *Epilepsy Research and Treatment*, Article ID 163731, 1–13. <https://doi.org/10.1155/2012/163731>
- Berrios G. E.** (1984). Epilepsy and insanity during the early 19th century. A conceptual history. *Archives of Neurology*, 41(9): 978–981. <https://doi.org/10.1001/archneur.1984.04050200084023>
- Bianchi, L. – Lombroso, C.** (1884). *Misdea e la nuova scuola penale*. Torino: Bocca.
- Cole, S.A. – Campbell, M. C.** (2013). From subhumans to superhumans: Criminals in the evolutionary hierarchy, or what became of Lombroso's atavistic criminals? In: P. Knepper, & P. J. Ystehede (Eds.), *The Cesare Lombroso Handbook* (147–170). New York: Routledge.
- Delasiauve, L. J. F.** (1854). *Traité de l'épilepsie*. Paris: Masson.
- Delgado-Escueta, A. V. – Mattson, R. H. – King, L. – Goldensohn, E. S. – Spiegel, H. – Madsen, J. – Crandall, P. – Dreifuss, F. – Porter, R. J.** (1981). Special report. The nature of aggression during epileptic seizures. *The New England Journal of Medicine*, 305(12): 711–716. <https://doi.org/10.1056/nejm198109173051231>
- Delgado-Escueta, A. V. – Mattson, R. H. – King, L. – Goldensohn, E. S. – Spiegel, H. – Madsen, J. – Crandall, P. – Dreifuss, F. – Porter, R. J.** (2002). The nature of aggression during epileptic seizures. *Epilepsy & Behavior: E&B*, 3(6): 550–556. [https://doi.org/10.1016/s1525-5050\(02\)00529-2](https://doi.org/10.1016/s1525-5050(02)00529-2)
- Echeverria, M. G.** (1873). On epileptic insanity. *American Journal of Insanity*, 30 (1): 1–51.
- Echeverria, M. G.** (1885). On epileptic violence. *Journal of Mental Science*, 31(133): 12–37. <https://doi.org/10.1192/bjp.31.133.12>
- Eisenschenk, S. – Krop, H. – Devinsky, O.** (2014). Homicide during postictal psychosis, *Epilepsy & Behavior Case Reports*, 2, 118–120. <https://doi.org/10.1016/j.ebcr.2014.04.001>

- Esquirol, J. E. D.** (1838). *Des maladies mentales sous les rapports médical, hygiénique et médico-légale* (Tome I). Paris: Baillière.
- Falret, J.** (1860). De l'état mental des épileptiques. *Archives Générales de Médecine*, 16, 661–679.
- Falret, J.** (1861). De l'état mental des épileptiques. *Archives Générales de Médecine*, 18, 423–443.
- Friedlander, W. F.** (2001). *The History of Modern Epilepsy: The Beginnings, 1865–1914*. Greenwood Press.
- Gaitatzis, A. – Trimble, M. R. – Sander, J. W.** (2004). The Psychiatric Comorbidity of Epilepsy. *Acta Neurologica Scandinavica*, 110(4): 207–220. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0404.2004.00324.x>
- Gauffin, H. – Landtblom, A. M.** (2014). Epilepsy and violence: case series concerning physical trauma in children of persons with epilepsy. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 10, 2183–2189. <https://doi.org/10.2147/NDT.S68438>.
- Geschwind, N.** (1979). Behavioral changes in temporal lobe epilepsy. *Psychological Medicine*, 9(2): 217–219. <https://doi.org/10.1017/S0033291700030713>
- Geschwind, N.** (2009). Personality changes in temporal lobe epilepsy. *Epilepsy & Behavior*, 15(4): 425–433. <https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2009.04.030>
- Gowers, W. R.** (1885). *Epilepsy and Other Chronic Convulsive Diseases: Their Causes, Symptoms & Treatment*. New York: William Wood & Company.
- Granieri, E. – Fazio, P.** (2012). The Lombrosian prejudice in medicine. The case of Epilepsy. Epileptic psychosis. Epilepsy and aggressiveness. *History of Neurology*, 33(1): 173–192. <https://doi.org/10.1007/s10072-011-0568-6>
- Grant, A. C. – Koziorynska, E. – Lushbough, C. – Maus, D. – Mortati, K.** (2013). Acute postictal confusion and violence: Two cases with unfortunate outcomes. *Epilepsy & Behavior Case Reports*, 1, 71–73. <https://doi.org/10.1016/j.ebcr.2013.04.001>
- Griesinger, W.** (1868–1869). Über einige epileptoide Zustände. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, 1(2): 320–333.
- Gyimesi, J.** (2022). Epilepsy, violence, and crime: A historical analysis. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 58(1): 42–58. <https://doi.org/10.1002/jhbs.22117>
- Hippocrates** (ca. BC 400). *On the Sacred Disease*. Translated by Francis Adams. <http://classics.mit.edu/Hippocrates/sacred.html>
- Jaccoud, S.** (1879). *Traité de pathologie interne. Vol. I. Neuroses cérébro-spinales. Chap. I. Épilepsie* (6th ed., 466–481). Paris: Delahaye.
- Ito, M. – Okazaki, M. – Takahashi, S. – Muramatsu, R. – Kato, M. – Onuma, T.** (2007). Subacute postictal aggression in patients with epilepsy. *Epilepsy & Behavior*, 10(4): 611–614. <https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2007.02.016>

- Kim, J. M. – Chu, K. – Jung, K. H. – Lee, S. T. – Choi, S. S. – Lee, S. K.** (2011). Characteristics of Epilepsy Patients who Committed Violent Crimes: Report from the National Forensic Hospital. *Journal of Epilepsy Research*, 1(1): 13–18. <https://doi.org/10.14581/jer.11003>
- Knepper, P. – Ystehede, P. J.** (Eds.) (2013). *The Cesare Lombroso Handbook*. New York: Routledge.
- Krafft-Ebing, R.** (1903). *Psychopathia sexualis – különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre. Törvényszéki orvosi tanulmány orvosok és jogászok számára. A XII. bővített és javított kiadás után fordította Dr. S.K.M. 2. javított kiadás.* Budapest: Nova, 1926.
- Lombroso, C.** (1871). *L'uomo bianco e l'uomo di colore: Letture sull'origine e le varietà delle razze umane*. Padova: F. Sacchetto.
- Lombroso, C.** (1877). *Lángész és őrültség*. Ford. Szabó Károly. Szeged: Lazi, 1998.
- Lombroso, C.** (1902). L'ultimo Brigante: Giuseppe Musolino [The Last Brigand: Giuseppe Musolino], *Nuova Antologia* 181, 508–516.
- Lombroso, C.** (1911). *Crime: Its Causes and Remedies* (trans. H. P. Horton). Boston: Little, Brown & Co.
- Lombroso, C.** (1889). *Criminal Man* (trans., M. Gibson, N. Hahn Rafter). Durham, NC: Duke University Press, 2006.
- Lombroso, C.** (2004). *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman* (trans. M. Gibson, N. Hahn Rafter). Durham, NC: Duke University Press.
- Lund, M.** (1996). On Morel's 'épilepsie larvée': the first Danish epileptologist Frederik Hallager's opposition in 1884 against Morel's psychical epileptic equivalents. *Journal of the History of the Neurosciences*, 5(3): 241–253. <https://doi.org/10.1080/09647049609525673>
- Magiorkinis, E. – Diamantis, A. – Sidiropoulou, K. – Panteliadis, C.** (2014). Highlights in the history of epilepsy: the last 200 years. *Epilepsy Research and Treatment*, Article ID 582039. <https://doi.org/10.1155/2014/582039>
- Maudsley, H.** (1874). *Responsibility in Mental Disease*. New York: H. S. King & Company.
- Mansoor, S. – Khan, S. Y. – Khan, S. – Kakar, N. – Saadat, S.** (2018). A Brief History of Epilepsy. *SAS Journal of Medicine*, 4(11): 186–188. <https://doi.org/10.21276/sasjm.2018.4.11.3>
- Meyer, L.** (1855). Über Mania transitoria. *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin*, 8(2-3): 192–210.
- Monaco, F. – Mula, M.** (2011). Cesare Lombroso and epilepsy 100 years later: an unabridged report of his original transactions. *Epilepsia*, 52(4): 679–88. <https://doi.org/10.1111/j.1528-1167.2010.02959.x>

- Morel, B. A.** (1852-1853). *Études cliniques. Traité théorique et pratique des maladies mentales considérées dans leur nature, leur traitement et dans leur rapport avec la médecine légale des aliénés*. Paris: Baillière.
- Morel, B. A.** (1860). D'une forme de delire, suite d'une surexcitation nerveuse se rattachant a une variete non encore decrite d'épilepsie (Epilepsie larvee). *Gazette hebdomadaire de medecine et de chirurgie*, 7, 773–775, 819–821, 836–841.
- Musumeci, E.** (2013). New natural born killers? The legacy of Lombroso in neuroscience and law. In: P. Knepper, P. J. Ystehede (Eds.), *The Cesare Lombroso Handbook* (131–146). New York: Routledge.
- Pandya, N. S. – Vrbancic, M. – Ladino, L. D. – Téllez-Zenteno, J. F.** (2013). Epilepsy and homicide. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 9, 667–673. <https://doi.org/10.2147/NDT.S45370>
- Portal, L. B.** (1827). *Observations sur la nature et le traitement de l'épilepsie*. Paris: Baillière.
- Prichard, J. C.** (1835). Moral insanity. In: N. H. Rafter (Ed.), *The Origins of Criminology*. New York: Routledge-Cavendish, 2009.
- Rafter, N. – Posick, C. – Rocque, M.** (2016). *The Criminal Brain* (2nd ed.). New York: NYU Press.
- Reuber, M. – Mackay, R. D.** (2008). Epileptic automatisms in the criminal courts: 13 cases tried in England and Wales between 1975 and 2001. *Epilepsia*, 49(1): 138–145. <https://doi.org/10.1111/j.1528-1167.2007.01269.x>
- Rotondo, F.** (2013). Diritto penale e malattia: l'epilessia al tempo di Lombroso. *Historia et Ius. Rivista di storia giuridica dell'età medievale e moderna*, 4, 1–12.
- Saleh, C. – Reuber, M. – Beyenbur, S.** (2019). Epileptic seizures and criminal acts: Is there a relationship? *Epilepsy & Behavior*, 97, 15–21. <https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2019.05.015>
- Samt, P.** (1875–1876). Epileptische Irreseinsformen. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, 5, 393–444; 6, 110–216.
- Schmidt, D. – Shorvon, S.** (2016). *The End of Epilepsy? A History of the Modern Era of Epilepsy Research 1860-2010*. Oxford University Press.
- Stróbl V.** (1912). Az epilepsiások és elmegyógyintézeteink. In: Hudovering Károly (szerk), *A VI. Országos Elmeorvosi Értekezlet munkálatai* (131–141). Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.
- Temkin, O.** (1945). *The Falling Sickness: A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology*. Baltimore & London: Johns Hopkins Press.
- Treiman, D. M.** (1986). Epilepsy and violence: medical and legal issues. *Epilepsia*, 27 Suppl 2, S77–S104. <https://doi.org/10.1111/j.1528-1157.1986.tb05742.x>
- Treiman D. M.** (1999). Violence and the epilepsy defense. *Neurologic Clinics*, 17(2): 245–255. [https://doi.org/10.1016/s0733-8619\(05\)70128-6](https://doi.org/10.1016/s0733-8619(05)70128-6)

- Westphal, C.** (1877). Zwei Krankheitsfälle. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, 7, 622–635.
- Wise, P.** (1888). The Barber Case: The Legal Responsibility of Epileptics. *American Journal of Insanity*, 45, 360–373.
- Ystehede, P. J.** (2013). Demonizing being: Lombroso and the ghosts of criminology. In: P. Knapper, P. J. Ystehede (Eds.), *The Cesare Lombroso Handbook* (72–97). New York: Routledge.